

Ю. В. Мисько

ЗВЕДЕННЯ КАМ'ЯНИХ ФОРТИФІКАЦІЙ ХОТИНСЬКОЇ ЦИТАДЕЛІ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДАНИМИ

У статті йдеться про основні етапи зведення кам'яних фортифікацій цитаделі Хотинської фортеці.

Ключові слова: Хотинська фортеця, башта, археологічні дослідження, оборонні споруди, етапи будівництва.

В історії Хотинської фортеці, незважаючи на багаторічну історію її дослідження, залишається багато нерозв'язаних питань. Наприклад, стосовно початкових періодів будівництва замку, у тому числі зведення його перших кам'яних оборонних башт та мурів. Сучасний вигляд фортеці сформувався в результаті численних перебудов, які проводилися протягом XIV—XVIII ст., і, оскільки писемних свідчень щодо них не збереглося, зараз науковці змушені залучати дані інших джерел, серед яких чільне місце посідають археологічні.

Історіографічна традиція вивчення Хотинської фортеці була започаткована молдавськими боярськими літописцями ще у XVII ст. Підкреслюючи важливість цієї оборонної твердині у військово-політичній історії Молдавського князівства, вони перші звернулися до питання, коли і ким вона була зведена. Григоре Уреке (1590—1647 рр.) у «Літописі Молдавської землі» вказував, що Хотинська фортеця, разом з іншими молдавськими цитаделями, була заснована генуезцями [Ureche, 1990, с. 28]. Не дивно, що подібну думку висловлював й італійський монах Нікколо Барсі з Лукки, який, два рази подорожуючи через Молдову протягом 1632—1639 рр., згадав, що в Хотині є укріплений палац, побудований італійцями [Батарюк, 2003, с. 12]. Але вже Димитрій Кантемір (1673—1723 рр.), відомий вчений-гуманіст і молдавський господар (1710—1711 рр.) в «Описі Молдавії» доходить висновку про абсолютну неможливість припущення, що молдавські фортеці є творінням

рук генуезців [Кантемір, 1973, с. 30—31]. Він не заперечує можливості їх заснування даками, солідаризуючись у цьому з продовжувачем справи Г. Уреке Мироном Костінім (1633—1691 рр.). Той у своїй «Хроніці Молдавської та Мунтянської земель» зазначав, що Хотинську фортецю зведено даками, що видавалося йому досить імовірним, позаяк даки замешкували й у Подолії. З тих часів збереглася середня її частина у формі башт, а широкі стіни навколо побудовані молдавськими господарями [Costin, 1958, с. 205].

Обидві гіпотези дістали свій розвиток в історичних, географічних та статистичних описах території Бессарабії у XIX — на початку XX ст., переходячи з однієї праці до іншої з деякими варіаціями. К. Стаматі писав, що фортеця Хотин на Дністрі збудована на початку I ст. по Різду Христовому Котизоном, царем даків, який загинув у битві з римлянами, очолюваними Лентулом: «фортеця була названа римлянами «Cotison», а ми її називаємо Хотин» (*тут і далі переклад з російської — Ю. М.*) [Стаматі, 1848, с. 807]. Ці свідчення навів і А. Зашук, але пов'язує з Котизоном заснування самого міста Хотина (у нього — це III ст. н. е.), а «першопочаткові укріплення цього міста потрібно віднести до часу панування тут генуезців, про що свідчить архітектура давньої башти, збудованої на обривчастому березі Дністра» [Зашук, 1862, с. 177]. Про генуезців пишуть П.М. Батюшков («...в Хотині жили генуезці, що облаштували тут свої торгівельні колонії та замки» [Батюшков, 1892, с. 50]; О.С. Афанасьєв-Чужбинський («Хотин, відомий у давнину як торгове місце генуезців») [Афанасьєв, 1893, с. 78]; І. Халіппа («...генуезці заснували колонії та укріплені замки. Вдovж берегів Дунаю та Дністра досі існують величні руїни тих замків, де-не-де збереглися навіть рештки башти та бастіону (наприклад, у ... Хотині)») [Халіппа,

1902, с. 17—18]; П.А. Крушеван [Бессарабія, 1903, с. 197, 227]. Разом із цією пануючою версією час від часу висували й інші гіпотези. Наприклад, віце-президент Одеського товариства історії та старожитностей А.Л. Бертъе-Делагард вважав, що хотинська цитадель збудована, можливо, у той час, коли Хотин належав Речі Посполитій і будівництво вели німецькі, з півночі, інженери [Докладъ..., 1904, с. 86—87]. Іноді висловлювали й зовсім фантастичні твердження, як-от в «Описі Бессарабської області» П. Свіньїна (1816 р.): «Відомо з історії, що в цьому місці збудований був замок грецькою царівною Софією, який потім польський гетьман граф Хоткевич перетворив на фортецю від набігів печеніг. За його ім'ям фортеця ця і названа польською — Хоцім» [Свињин, 1867, с. 387].

Але серед цих історіографічних казусів траплялися й більш вірогідні припущення. Коли командир Хотинської інженерної бригади підполковнику Базаєву було доручено скласти історичну довідку про фортецю, він звернувся до каноніка католицької церкви у Кам'янці-Подільському пана Марчинського і з його слів записав у своєму «Описі давнього кам'яного замка, що знаходиться у Хотинській фортеці» наступне: «Жодний історик про час заснування його не згадує. Вважаю, що не римляни побудували замок, ... але в кінці XII століття, коли волохи поселилися і, від річки Молдови, землю, що займали, назвали Молдавією, започаткували і закінчили цей замок. ... У 1718 році французькі інженери Хотинський замок краще укріпили» [Халипа, 1902, с. 113—114]. Хоча ця, вже набагато ближча до істини, версія була висунута більше ніж сто років тому, у сучасних, особливо науково-популярних працях та інтернет-виданнях і досі зустрічається застаріла інформація щодо заснування або контролю Хотинської фортеці генуезцями [Гуркіна, Сердюк, 2009, с. 42; Дмитрук, 2007; Хворостенко, 2005].

Зрозуміло, що всі «генуезькі» (як і інші) припущення жодним чином не були обґрунтовані і виходили з переконання певної подібності хотинських укріплень фортифікаціям замків кримського узбережжя, які дійсно зводили як генуезькі торгівельні факторії, про що залишилися документальні згадки. Вперше з науковою точкою зору питанням спорудження Хотинських укріплень почав займатись Б.О. Тимошук, провівши ґрунтовні археологічні дослідження. Очолована ним археологічна експедиція Чернівецького краєзнавчого музею працювала на території замку в 1961—1962 рр., 1964 р. та 1967 р. Тоді основну увагу звертали на вивчення культурних нашарувань всередині цитаделі й здобуті матеріали дали можливість досліднику розробити періодизацію зведення укріплень цитаделі на наукових засадах. На його думку, початок будівництва кам'яних мурів пам'ятки слід датувати другою половиною XIII ст. Основним археологічним підтвердженням цього, як вважав дослідник, виступають залишки стіни висотою 7,5 м при ширині 14,5 м, виявленої в товщі східного обо-

ронного муру у 10 м південніше північної бапти [Тимошук, 1961—1962/64, арк. 10]. Рожевий мурувальний розчин цієї ділянки суттєво відрізняється від сусідніх: як заповнювач тут використовували значні (іноді до 1,5 см) фрагменти битої цегли, тоді як в основній масі фортечних стін переважає сірий вапняно-піщаний розчин із домішкою гальки. Це типова цем'янка, характерна для давньоруської доби, подібна за якістю до розчинів Десятинної церкви та Софії Київської, що підтвердили результати петрографічного аналізу, здійсненого в НДІ пам'яткоохоронних досліджень у 2010 р. під керівництвом Ю.М. Стріленко. За висновками експертизи, в'яжучим у ній виступає вапняне тісто, в якому розсіяні компоненти заповнювача: червоної цем'янки, деревного вугілля, є включення білих грудочок вапна та оолітового вапняку [Стріленко, 2010, с. 4].

На думку дослідників, кам'яні мурі Хотинської фортеці могли постати або у 40—50-х рр. XIII ст., коли Данило Романович укріплював старі та будував нові фортеці для захисту від татар (за версією Б.О. Тимошука) [Тимошук, 1964, с. 216; 1977, с. 36]; або вже після 1259 р., коли на вимогу монголо-татарського воеводи Бурондая — «розмечете же города свое все» [Ипатіевская летопись..., 1843, с. 198] — Данило і Василько Романовичі були вимушені зруйнувати оборонні споруди у князівстві (за версією О. М. Масана) [Добржанський, Макар, Масан, 2002, с. 63]. Але ці датування не зовсім узгоджуються з періодом побутування цем'янкових розчинів на давньоруських теренах: після монголо-татарської навали традиція їх використання втрачається й більше не відновлюється. Тому, ймовірніше, зведення перших кам'яних фортифікацій Хотинського замку слід датувати часом не пізніше першої половини XIII ст. Уточнити цю дату допоможе аналіз деревного вугілля з цем'янкового розчину. Вірогідними супротивниками, проти кого постали ці укріплення, могли бути угорці, які тоді проявляли військову активність у цьому регіоні, а не монголо-татарська загроза.

У такому разі зведення кам'яних мурів Хотинської фортеці може розглядатися як певний виняток для галицьких земель, адже на території Галицької Русі кам'яні фортифікації у домонгольський час невідомі [Раппопорт, 1967, с. 136], вони з'являються тільки з другої половини XIII ст. Та й тоді з каменю і цегли мурували переважно вежі, а стіни залишали дерев'яними. Цікаво й те, що серед досліджених мурувальних розчинів галицьких культових споруд цем'янкові розчини практично відсутні, загальним правилом є використання вапняно-піщаних, вміст піску в яких становить від 15 до 30 % [Медникова и др., 1983, с. 157]. Кам'яні оборонні споруди масово поширюються у Галицькій землі з середини XIV ст., коли ці території підпадають під владу Польщі [Раппопорт, 1967, с. 137]. Територія Хотинщини увійшла тоді до підпорядкованого Угорському королівству Мол-

давського воєводства, яке з 1359 р. почало провадити незалежну від угорців політику.

Незважаючи на розбіжності у датуванні, можна погодитися з Б.О. Тимощуком, що територія найдавнішої кам'яної цитаделі локалізується у північній частині сучасного фортечного двору. Вона становила не більше 2 га і була обнесена муром і підтрикутним шестиметрової ширини ровом, нижню частину якого виявлено в шурфі, закладеному під східною стіною з її зовнішнього боку [Тимошук, 1962, спр. 24, арк. 11]. Вірогідно, основною оборонною спорудою тоді виступала башта на місці сучасної чотирикутної північної вежі, зведеної на її місці або перебудованої з неї. Хоча Б.О. Тимошук допускав їх більшу кількість, говорячи про «башти» у множині [Тимошук, 1964, с. 216]. Іншої думки дотримується Т. Нестерова, спираючись на аналіз, переважно, архітектурних особливостей фортечного комплексу. Вона вважає, що на першому етапі будівництва (XII—XIII ст.) як самостійний елемент був зведений кам'яний донжон, типологічно більш давній, ніж замок. До нього пізніше прибудували приблизно 30-метрові куртини, які утворили відкритий підквадратний двір замку [Нестерова, 2010, с. 98—99].

Наступний етап кам'яного будівництва за археологічними свідченнями може бути датований серединою — другою половиною XIV ст. У розкопі, закладеному Б.О. Тимощуком за 8 м від північної вежі, під східним муром на глибині 3,5—7 м знайдено рештки стіни шириною 0,95 м і висотою 3,5 м [Тимошук, 1961—1962/24, арк. 8]. Вона завершувалася зруйнованим склепінням. Мурувальний розчин акуратної кам'яної кладки, який містив незначну кількість товченої цегли, піску та вугілля, характерний для молдавських фортець XIV ст. [Diaconu, Constantinescu, 1960, с. 31—36]. Крім того, у вапняковому розчині виявлений уламок горщика з домішкою крупнозернистого піску у формувальній масі, який датується XIV ст. Ще одна стіна цього часу товщиною 1,5 м, простежена на глибині 3,5 м, проходила по лінії північного периметру комендантського палацу у напрямку східного муру [Тимошук, 1977, с. 34]. Вона обмежувала площу внутрішнього двору, виступаючи південним оборонним муром. Ці перебудови були здійснені у період, коли молдавські воєводи почали завоювання галицьких територій у верхніх течіях річок Сучава, Серет і Прут, а місцеве населення хоча й чинило їм опір, але, не маючи підтримки, змушено було підкоритися, про що є свідчення польського історика Яна Длугоша [Добржанський, Макар, Масан, 2002, с. 66]. Тоді, можливо, були зруйновані попередні кам'яні укріплення фортеці, а нові зведені з ініціативи молдавських господарів після 1359 р., коли вони багато уваги приділяли зміцненню кордонів новоствореної держави.

Але найбільшу реконструкцію фортеці, яка привела майже до її сучасного вигляду, було здійснено у другій половині XV ст., що надійно документується археологічними свідченнями.

Саме тоді розширено у південному напрямку основний масив оборонних мурів та збудовано чотири або п'ять нових веж, а площу об'єкту збільшено більше ніж удвічі, до розмірів 110 × 55 м. Задля кращої оборони від артилерійського вогню фортечні мури наростили на значну висоту (до 40 м). Для забезпечення від таємних підкопів насипну землю з двору було вибрано, а материк вимощений шаром каміння товщиною в 1—2 м, скріпленого вапняковим розчином. Після цього на 7—8 м був підсипаний ґрунтом і рівень внутрішнього двору відповідно до нової висоти стін. Тому при археологічному вивченні виявилось, що попередні культурні нашарування зруйновані і перемішані [Тимошук, 1977, с. 32].

Всі надвірні споруди цього періоду (палац пиркалаба, церква, казарми, приміщення, які не збереглися) будувалися одночасно з оборонними мурами і вежами та становили єдиний архітектурний комплекс. Менша північна частина фортечного подвір'я (т. зв. «княжий двір») відокремлена від більшої південної («двора воїнів») стіною шириною 1,3 м, яка постала на місці південного оборонного муру XIV ст. В її середній частині розміщено восьмикутну вежу з кам'яними гвинтовими сходами, які вели на бойовий майданчик. Триметрової ширини проїзд у двір пиркалаба простежувався між баштою і палацом [Тимошук, 1961—1962/24, арк. 11]. Цей двір мав кам'яне мощення з великих (1 × 1,2 × 0,05—0,07 м) колотих кам'яних плит, скріплених тим самим вапняним розчином, що й зовнішні мури [Тимошук, 1961—1962/64, арк. 1]. До внутрішньої частини мурів примикали двоповерхові криті галереї шириною 3 м, фундаменти від яких простежено в розкопі під стінами [Тимошук, 1961—1962/24, арк. 11].

Не викликає сумніву, що ці перебудови здійснені за господарювання Штефана III чел Маре (Великого) (1557—1504 рр.) у 60 — на початку 70-х рр. XV ст., коли в результаті домовленості 1462 р. із Польщею Хотинська фортеця, передана Петру Ароном полякам, була повернута Молдавському князівству [Стати, 2002, с. 75]. У цей час стараннями Штефана III стратегічну оборонну систему князівства, яка складалася з 9 фортець, куди увійшла й Хотинська, активно зміцнювали, будували нові та нарощували міць старих фортифікацій [Стати, 2002, с. 118—119].

Остання реконструкція пам'ятки, на думку Б.О. Тимощука, відбулася після 1538 р., коли, як він вважав, польські війська захопили і спалили твердиню, зруйнувавши південну частину цитаделі з двома баштами. Археологічним підтвердженням цього виступав перепалений шар товщиною в 3—8 см із вугіллям і уламками залізних та скляних гранат, присутній на кам'яній вимостці подвір'я [Тимошук, 1977, с. 32]. Невдовзі замок відбудували, трохи розширивши у південному напрямку, і саме у такому вигляді він і дійшов до нашого часу.

Отже, за Б.О. Тимощуком, основними хронологічними періодами існування кам'яних

укріплень Хотинської фортеці були наступні: перший — середина XIII — середина XIV ст.; другий — середина XIV ст. — середина XV ст.; третій — середина XV ст. — 1538 р.; четвертий — з середини XVI ст. і, очевидно, до скасування військового статусу фортеці у 1856 р.

Якщо перші два етапи, обґрунтовані науковцем, не викликають суттєвих заперечень, окрім відсутності початку зведення кам'яних фортифікацій до першої половини XIII ст., завершення третього на сучасному рівні досліджень можна із впевненістю датувати кінцем XVII ст. Уважний аналіз всього комплексу археологічних, писемних, образотворчих джерел свідчить, що у 1538 р. поляки тільки мали намір зруйнувати цитадель, але не зробили цього, уклавши мирну угоду з молдавським воєводою Петром [Молдавско-польская летопись..., 1976, с. 113; Kronika Marcina Bielskiego, 1856, с. 1078]. Ще під час штурму замку польськими військами на чолі з Яном Собеським у 1673 р. південна стіна з баштами не була ушкоджена, що чітко видно на полотні Яна ван Хугтенберга (Jan van Hughtenburgh) «Битва під Хотином» (перша чверть XVII ст.), написаним для родини Я. Собеського, та офорті Ромейна де Хоогге (Romeyn de Hooghe) «Битва під Хотином» (1674 р.) [Масан, 2007, с. 335—360; Масан, Мисько, 2009, с. 9—21].

Враховуючи дані образотворчих джерел, у 2009—2010 рр. археологічна експедиція Чернівецької філії ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАНУ зосередила свої пошуки саме у тій частині привратного двору, де могла бути локалізована південно-східна башта, зруйнована наприкінці XVII ст. І дійсно, в одному з трьох закладених розкопів виявлена частина внутрішнього периметру вежі у вигляді напівциркульної кам'яної кладки, яка збереглася на висоту до 1 м (рис. 1). Грунтове заповнення зсередини було вибрано до шару каміння, який вкривав дно розкопу. Сама кладка складалася з 4—9 рядів тесаних вапнякових блоків різного розміру. Зі східного боку приблизно посередині діаметру її перекривала стіна «каземату», збудованої пізніше.

Зовнішній периметр вежі простежений після зняття розвалу каміння у сусідньому розкопі, він чітко читався за облицювальними брилами та слідами забутовки. Ширина між зовнішнім і внутрішнім краями стіни становила 2,25 м. Висота збереженої частини — від 0,4 до 0,7 м. Дослідження утруднювалося значною кількістю каміння, яке внаслідок руйнації фортифікацій завалилося зверху на залишки башти. Стіни вежі зведені за будівельним принципом римо-візантійської кладки: зовні і зсередини викладені підпрямокутні брили, а внутрішній простір забутовано камінням неправильної форми, залитим вапняковим розчином із домішкою гальки. У 2009 р. зовнішній периметр висотою 0,7—0,8 м простежений на довжину 6,8 м. У західній частині він під прямим кутом входив у південний мур, рештки якого розмірами 5 × 3,8 м розчищені разом із баштою у вигляді роз-

валу забутовочного каміння, що залишилося від кам'яної кладки, вірогідно, розколотої від вибуху. Облицювальні брили не збереглися, за винятком 3—4 рядів кладки у місці з'єднання з баштою. Розчин південного муру і башти однаковий, але він набув рожевого відтінку внаслідок дії вогню.

Особливістю зовнішнього краю вежі виявився викладений під верхнім збереженим рядом облицювального каменю, очевидно, з декоративною метою пояс із червоної цегли, який починався на відстані 3,5 м від місця з'єднання південного муру та вежі. Стрічка товщиною в одну й шириною в 2—3 цеглини підквадратної (розмірами 0,28 × 0,1 м) і підпрямокутної (0,24 × 0,15 × 0,05 м) форми, збереглася на довжину 1,15 м. Подібні орнаментальні стрічки прикрашають всі башти і стіни замку, споруджені у XV ст., а вище них розташовані «вавілони» та «голгофи». Цю особливість декору фортеці згадував майже кожний автор, який писав про Хотин, причому трапляються зауваження, що хрести з червоної цегли викладені не тільки на зовнішньому, але й на внутрішньому боці оборонних мурів та башт [Докладь..., 1904, с. 87; Халиша, 1902, с. 115]. Нижче цегляного декору простежувався ще один ряд кладки, а під нею по контуру вежі — відкритий на висоту 0,3 м півметровий кам'яний виступ довжиною приблизно 2 м, який звужувався у східному напрямку.

Археологічні дослідження наступного, 2010 р., мали на меті з'ясування глибини збережених решток башти, по можливості віднайдення її фундаменту та продовження зовнішнього периметру. Основною завадою для подальшого ефективного вивчення споруди стала проблема відвалів, які неможливо було відсунути внаслідок незначного розміру привратного двору при його значній заглибленості відносно іншого внутрішнього простору фортеці. Тому зовнішня стіна вежі у 2009 р. оконтурювалася лише шурфом шириною 0,5—0,6 м, що не дало можливості значно заглибитися. Після розширення обвідного шурфу до 1,5—2 м вдалося зафіксувати конструктивні особливості пам'ятки. Виступ із зовнішнього боку вежі, відмічений під орнаментальною стрічкою, продовжився вглиб на 1,3 м і виявився своєрідною платформою-оснотою округлої її частини. Вірогідно, він мав видовжено-підтрикутну форму, сягаючи своєю вимостою із західної сторони кута з'єднання башти і південного муру, а зі східної сходив нанівець, повторюючи обриси зовнішнього периметру стіни вежі. На жаль, його продовження зруйноване, тому початкову форму важко відтворити.

Але й ця платформа була не останнім конструктивним елементом башти, а розміщувалася на кам'яній вимості, своєрідному підмурівку з рваного каменю шириною 1,1 м, скріпленого вапняним розчином, простеженого на глибину 0,1 м. Він впритул прилягає до стінки платформи-основи, але між ними чітко простежено зазор, у деяких місцях залитий скріплюючим мурувальним розчином. Складається враження, що підмурівок повторює контур природної

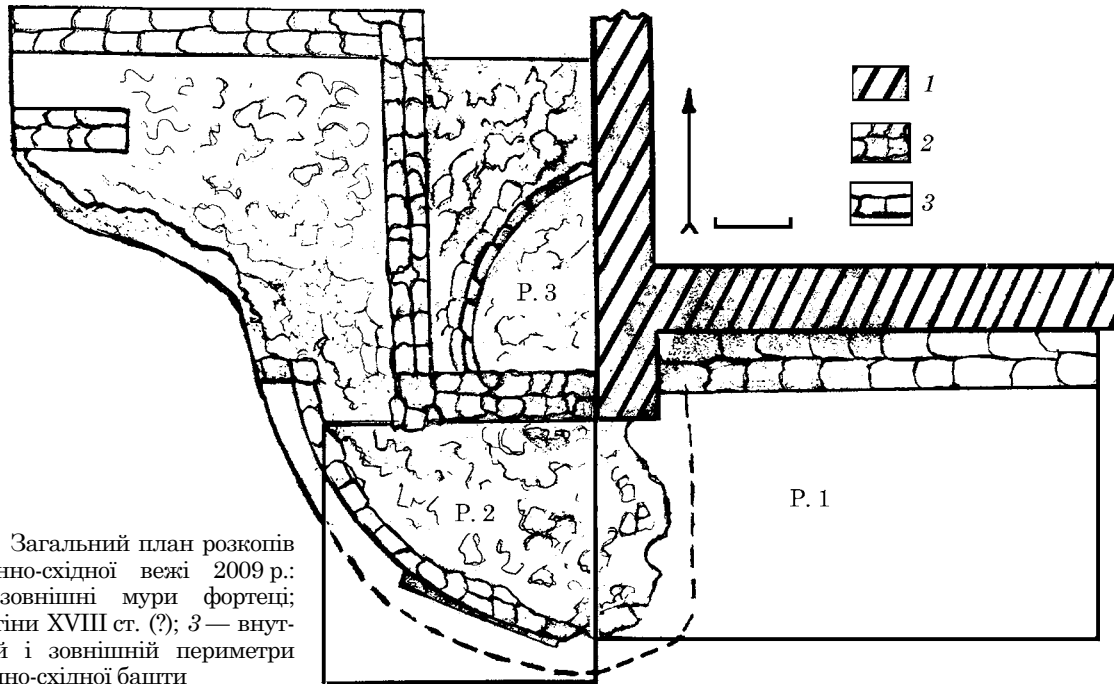


Рис. 1. Загальний план розкопів Південно-східної вежі 2009 р.: 1 — зовнішні мурі фортеці; 2 — стіни XVIII ст. (?); 3 — внутрішній і зовнішній периметри південно-східної башти

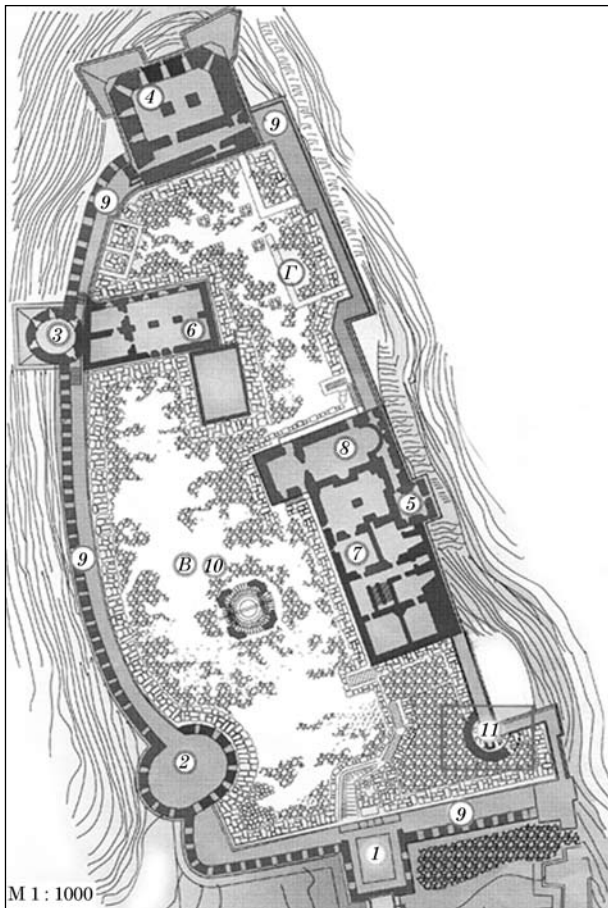


Рис. 2. Генеральний план замку Хотинської фортеці з місцем розташування Південно-східної башти: 1 — Південна (Візна) башта; 2 — Південно-західна башта; 3 — Західна (Комендантська) башта; 4 — Північна башта; 5 — Східна вежа; 6 — Комендантський палац; 7 — Казарма; 8 — Замкова церква; 9 — Оборонні мурі замку; 10 — Замкова криниця; 11 — залишки Південно-східної башти; В — двір воїнів; Г — княжий двір

скелі, на якій була зведена башта, зміцнюючи основу останньої. Подібним чином укріпленій фундамент і південно-західної башти.

Щодо внутрішнього периметру вежі, то після зняття частини пізнішої (вірогідно XVIII ст.) стіни, яка його перекривала, відкрилася майже половина його довжини, що дало можливість визначити внутрішній діаметр башти — 4,5 м. Судячи зі збереженої частини, у плані вона не абсолютно кругла, а трохи видовжена — овалоподібна.

З округлої частини зовнішнього периметру, платформи-основи та місця примикання до неї підмурівка були взяті проби розчину для петрографічного аналізу. Результати засвідчили, що всі вони мають приблизно однакову структуру й аналогічні пробі, взятій із мурувального розчину східного оборонного мурі. Отже, південно-східна вежа входила в комплекс фортифікаційних споруд, збудований у другій половині XV ст. За розмірами вона приблизно співвідноситься із західною (Комендантською) круглою вежею з шириною стін 1,9 м та внутрішнім периметром 5,2 м.

Повертаючись до основних етапів зведення кам'яних фортифікацій замку, зазначимо, що останній період їх перебудови відбувся на початку XVIII ст. Після руйнації південного пряла мурі з вежами наприкінці XVII ст. цитадель перебувала у непридатному для оборони стані до осені 1711 р., коли розпочали її реконструкції для потреб турецького гарнізону [Письма и бумаги..., 1964, с. 577; Husar, 2003, с. 184]. Тоді замурували проломи, відбудували південно-західну башту з набагато товстішими за попередні стінами, спорудили новий захисний мур і надбрамну вежу, відсунувши їх на 20 м південніше. Очевидно, південно-східна башта була настільки сильно ушкоджена, що її не відновлювали (рис. 2). На її місці постали інші будівлі. Таким

чином, Хотинський замок набув сучасного вигляду лише у другому десятилітті XVIII ст., коли внаслідок розвитку військової справи став використовуватися як арсенал, а основний оборонний акцент був перенесений на bastiони з валами та ескарпами новозбудованої Нової фортеці.

Афанасьевъ А.С. (Чужбинський). Поездка въ Южную Россию. Очерки Днестра // Собрание сочинений. — СПб., 1893. — Т. VIII.

Батарюк П.В. Фортеця Хотин у творах іноземних мандрівників // Роль націй і народів у формуванні історико-культурної спадщини Хотинщини. Матеріали Міжнар. наук. конф. (жовтень 2003 р.). — Чернівці, 2003. — С. 11—13.

Батюшков П.Н. Бессарабия. Историческое описание. — СПб., 1892.

Бессарабия. Графический, исторический, статистический, экономический, этнографический, литературный и справочный сборник / Под ред. П.А. Крушевана. — М., 1903.

Гуркіна Г.О., Сердюк О.В. Замки та фортеці України. — Харків, 2009.

Кантемир Димитрий. Описание Молдавии. — Кишинев, 1973.

Дмитрук А. Хотин. Юбилей в тысячу лет // Вокруг света. — 2007. [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: http://vokrugsveta.com/index.php?option=com_content&task=view&id=645&Itemid=76.

Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина: Історичний нарис. — Чернівці, 2002.

Докладъ дд. чч. А.А. Кочубинскаго и А.И. Маркевича о поездке ихъ для осмотра бывшей Хотинской крепости // ЗООИД. — 1904. — Т. XXV. — С. 80—90.

Защукъ А. Бессарабская область // Матеріали для географії и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. — СПб., 1862. — Ч. 2.

Ипатьевская летопись / ПСРЛ. — СПб., 1843. — Т. 2. — С. 1—227.

Масан О. Хотинська фортеця — визначна пам'ятка середньовічної молдовської архітектури // Anuarul complexului muzeal Bucovina. Extras. — 2005—2007. — Suceava, 2007. — XXXI—XXXIII. — P. 355—360.

Масан О., Мисько Ю. Етапи будівництва Хотинського замку у світлі нових археологічних джерел // Питання стародавньої та середньовічної історії археології й етнології. — Чернівці, 2009. — Т. 2 (28). — С. 9—21.

Медникова Е.Ю., Раппопорт П.А., Селиванова Н.Б. Древнерусские строительные растворы // СА. — 1983. — № 2. — С. 152—161.

Молдавско-польская летопись 1352—1564 гг. // Славяно-молдавские летописи XV—XVI вв. — М., 1976. — С. 105—116.

Нестерова Т. Об этапах формирования архитектуры Хотинского замка // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. — Чернівці; Вишніця, 2010. — Т. 2 (30). — С. 91—109.

Письма и бумаги императора Петра Великого. — М., 1964. — Т. 11, вып. 2.

Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. — М., 1967 (МИА. — № 140).

Свиньин П. Описание Бессарабской области (1816) // ЗООИД. — 1867. — Т. 6. — С. 175—320.

Стамати К. О Бессарабии и ея древних крепостях // ЗООИД. — 1848. — Т. 2. — С. 805—815.

Стати В. История Молдовы. — Кишинев, 2002.

Стріленко Ю.М. Пам'ятка архітектури XIII—XVIII ст. Хотинська фортеця. Висновки за результатами досліджень складу будівельних розчинів з розкопу Південно-східної башти Хотинської фортеці. — К., 2010.

Тимощук Б.О. Звіт про розкопки в Хотинській фортеці в 1961—1962 роках // НА ІА НАН України. — 1961—1962/24.

Тимощук Б.О. Звіт про розкопки в Хотинській фортеці в 1961—1962 роках, проведені Чернівецьким краєзнавчим музеєм // НА ІА НАН України. — 1961—1962/64.

Тимощук Б.О. З минулого Хотинської фортеці // УІЖ. — 1963. — № 3. — С. 104—105.

Тимощук Б.А. Исчезнувшие города Буковины // ВИ. — 1964. — № 5. — С. 213—217.

Тимощук Б.О. Середньовічний Хотин // Археологія. — 1977. — Вып. 22. — С. 29—39.

Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина. — К., 1982.

Халиппа И. Основныя истрические данные о Бессарабии // Тр. Бессараб. губ. ученой архив. комиссии. — 1902. — Т. 2. — С. 11—118.

Хворостенко С. Хотин древний и современный. — 2005. [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: http://turizm.lib.ru/s/sergej_h/hotin.shtml

Costin M. Cronica Țărilor Moldovei și Munteniei (Cronica polonă) // Opere. — București, 1958.

Diaconu Gh., Constantinescu N. Cetatea Șcheia: Monografie arheologică. — București, 1960.

Husar A. Dincolo de ruine cetăți medievale. — Iași, 2003.

Kronika Marcina Bielskiego. — Sanok, 1856. — Т. 2. — S. 701—1222.

Ureche G. Letopisețul Țării Moldovei (...) de la Dragoșvodă pînă la Aron-vodă // Ureche G., Costin M., Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei...: Cronici. — Chișinău, 1990. — P. 23—118.

Ю. В. Мисько

ВОЗВЕДЕНИЕ ФОРТИФИКАЦИЙ ХОТИНСКОЙ ЦИТАДЕЛИ ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ДАННЫМ

Статья посвящена основным этапам сооружения цитадели Хотинской крепости. Анализ археологических, а также иконографических и письменных источников позволяет опровергнуть распространенное в историографии мнение относительно последнего периода перестройки замка в 40-х годах XVI в. Благодаря археологическим исследованиям, проведенным экспедицией Черновицкого национального университета в 2009—2010 гг., были обнаружены остатки юго-восточной башни XV в., разрушенной после 1673 г. Это подтверждает, что современный вид цитадели в Хотине приобрела только во втором десятилетии XVIII в. в результате расширения для нужд турецкого гарнизона.

Ju. V. Mysko

THE CONSTRUCTION OF THE FORTIFICATIONS OF THE CITADEL KHOTYN ON ARCHAEOLOGICAL DATA

The article deals with the main stages of construction of the citadel of the Khotyn fortress. The analysis of the written, iconographic and archaeological sources allows us to refute the widespread view in the historiography on the last period of reconstruction of the castle in the 40th XVI century. The archaeological researches of the expedition of Chernivtsi National University in 2009 remains of the south-east tower (XV century) were found. This tower was destroyed after the 1673. This confirms that the modern view of the Khotyn citadel got only in the second decade of the XVIII century as a result of the rebuilding for the needs of the Turkish garrison.